Ishavasyopanishat with Shankarabhashya

ఈశావాస్యోపనిషత్ శాఙ్కరభాష్యసహితా

Document Information

Text title : IshAvAsyopanishat (shAnkarabhAShya 2)

File name : IshAvAsyopanishadshAnkarabhAShya.itx

Category : upanishhat, shankarAchArya, bhAShya

Location : doc_upanishhat

Transliterated by : svAminI tattvapriyAnanda tattvapriya3108 at gmail.com

Proofread by : svAminI tattvapriyAnanda

Acknowledge-Permission: svAminI tattvapriyAnanda

Latest update : August 25, 2025

Send corrections to : sanskrit at cheerful dot c om

This text is prepared by volunteers and is to be used for personal study and research. The file is not to be copied or reposted without permission, for promotion of any website or individuals or for commercial purpose.

Please help to maintain respect for volunteer spirit.

Please note that proofreading is done using Devanagari version and other language/scripts are generated using **sanscript**.

August 28, 2025

sanskritdocuments.org

ఈశావాస్యోపనిషత్ శాఙ్కరభాష్యసహితా

ఈశావాస్యోపనిషత్ (౧)

ఓం పూర్ణమదః పూర్ణమిదం పూర్ణాత్పూర్ణముదచ్యతే । పూర్ణస్య పూర్ణమాదాయ పూర్ణమేవావశిష్యతే ॥

ఓం శాన్తిః శాన్తిః శాన్తిః ॥

ఈశాదిమన్త్రాణాం వినియోగః

“ఈశా వాస్యమ్” ఇత్యాదయో మన్త్రాః కర్మస్వవినియుక్తాః । తేషామకర్మ-శేషస్యాత్మనో యాథాత్మ్య-ప్రకాశకత్వాత్ । యాథాత్మ్యం చాత్మనః శుద్ధత్వాపాప-విద్ధత్వైకత్వ-నిత్యత్వాశరీరత్వ-సర్వ-గతత్వాది వక్ష్యమాణమ్ । తచ్చ కర్మణా విరుధ్యేతేతి యుక్త ఏవైషాం కర్మస్వవినియోగః ।

న హి ఏవం-లక్షణమాత్మనో యాథాత్మ్యముత్పాద్యం వికార్యమాప్యం సంస్కార్యం కర్తృ-భోక్తృ-రూపం వా, యేన కర్మ-శేషతా స్యాత్ । సర్వాసాముపనిషదామాత్మ-యాథాత్మ్య-నిరూపణేనైవ ఉపక్షయాత్ । గీతానాం మోక్ష-ధర్మాణాం చైవం-పరత్వాత్ । తస్మాదాత్మనోఽనేకత్వ-కర్తృత్వ-భోక్తృత్వాది చ, అశుద్ధత్వ-పాప-విద్ధత్వాది చ, ఉపాదాయ లోక-బుద్ధి-సిద్ధం కర్మాణి విహితాని ।

కర్మాధికారః

యో హి కర్మ-ఫలేనార్థీ దృష్టేన బ్రహ్మ-వర్చసాదినా, అదృష్టేన స్వర్గాదినా చ, “ద్వి-జాతిరహం, న కాణ-కుబ్జత్వాద్యనధికార-ప్రయోజక-ధర్మవాన్” ఇత్యాత్మానం మన్యతే సోఽధిక్రియతే కర్మసు ఇతి హ్యధికార-విదో వదన్తి ।

అనుబన్ధచతుష్టయం

తస్మాదేతే మన్త్రా ఆత్మనో యాథాత్మ్య-ప్రకాశనేనాఽఽత్మ-విషయం స్వాభావికమజ్ఞానం నివర్తయన్తః శోక-మోహాది-సంసార-ధర్మ-విచ్ఛిత్తి-సాధనం ఆత్మైకత్వాది-విజ్ఞానం ఉత్పాదయన్తి, ఇత్యేవముక్తాధికార్యభిధేయ-సమ్బన్ధ-ప్రయోజనాన్ మన్త్రాన్ సఙ్క్షేపతో వ్యాఖ్యాస్యామః ॥

ఓం

ఈశా వాస్యమిద౱ సర్వం యత్కిఞ్చ జగత్యాం జగత్ ।

తేన త్యక్తేన భుఞ్జీథా మా గృధః కస్యస్విద్ధనమ్ ॥ ౧॥

ఈశావాస్యమిత్యాది। (౨) । ఈశా ఈష్టే ఇతి ఈట్, తేనేశా । ఈశితా పరమేశ్వరః పరమాత్మా సర్వస్య । స హి సర్వమీష్టే సర్వ-జన్తూనామాత్మా సన్ ప్రత్యగాత్మతయా । తేన స్వేన రూపేణాత్మనా ఈశా వాస్యం ఆచ్ఛాదనీయమ్ । కిమ్?
ఇదం సర్వం యత్కిఞ్చ యత్కిఞ్చిత్ జగత్యాం పృథివ్యాం జగత్ తత్సర్వమ్ । స్వేనాత్మనా ఈశేన ప్రత్యగాత్మతయా “అహమేవేదం సర్వమ్” ఇతి పరమార్థ-సత్య-రూపేణానృతమిదం సర్వం చరాచరమాచ్ఛాదనీయం స్వేన (౩) పరమాత్మనా । యథా చన్దనాగర్వాదేః ఉదకాది-సమ్బన్ధజ-క్లేదాదిజమౌపాధికం దౌర్గన్ధ్యం తత్స్వరూప-నిఘర్షణేనాచ్ఛాద్యతే స్వేన పారమార్థికేన గన్ధేన, తద్వద్ ఏవ హి స్వాత్మన్యధ్యస్తం స్వాభావికం కర్తృత్వ-భోక్తృత్వాది-లక్షణం జగద్ ద్వైత-రూపం జగత్యాం పృథివ్యాం - “జగత్యామ్” ఇత్యుపలక్షణార్థత్వాత్సర్వమేవ నామ-రూప-కర్మాఖ్యం వికార-జాతం (౪) - పరమార్థ-సత్యాత్మ-భావనయా త్యక్తం స్యాత్ ।
ఏవమీశ్వరాత్మ-భావనయా యుక్తస్య పుత్రాద్యేషణా-త్రయ-సంన్యాసే ఏవాధికారః, న కర్మసు । తేన త్యక్తేన త్యాగేనేత్యర్థః । న హి త్యక్తో మృతః పుత్రో వా భృత్యో వా ఆత్మ-సమ్బన్ధితాయాః (౫) అభావాదాత్మానం పాలయతి । అతః “త్యాగేన” ఇత్యయమేవ వేదార్థః । భుఞ్జీథాః పాలయేథాః ।
ఏవం త్యక్తైషణస్త్వం మా గృధః (౬) గృధిమాకాఙ్క్షాం మా కార్షీః ధన-విషయామ్ । కస్యస్విద్ధనం (౭) కస్యచిత్ పరస్య స్వస్య వా ధనం మా కాఙ్క్షీరిత్యర్థః । స్విదిత్యనర్థకో నిపాతః । అథవా, మా గృధః । కస్మాత్? కస్యస్విద్ధనం ఇత్యాక్షేపార్థః । న కస్యచిద్ధనమస్తి, యద్ గృధ్యేత । “ఆత్మైవేదం సర్వమ్” (ఛా. ౭.౨౫.౨) ఇతీశ్వర-భావనయా సర్వం త్యక్తమ్ । అత ఆత్మన ఏవేదం సర్వమ్, ఆత్మైవ చ సర్వమ్ । అతో మిథ్యా-విషయాం గృధిం మా కార్షీరిత్యర్థః ॥ ౧॥

ఏవం “ఆత్మ-విదః పుత్రాద్యేషణా-త్రయ-సంన్యాసేనాత్మ-జ్ఞాన-నిష్ఠతయా ఆత్మా రక్షితవ్యః” ఇత్యేష వేదార్థః । అథ ఇతరస్య అనాత్మజ్ఞతయాఽఽత్మ-గ్రహణాయాశక్తస్య ఇదముపదిశతి మన్త్రః -
కుర్వన్నేవేహ కర్మాణి జిజీవిషేచ్ఛతꣳ సమాః ।
ఏవం త్వయి నాన్యథేతోఽస్తి న కర్మ లిప్యతే నరే ॥ ౨॥

కుర్వన్నితి । కుర్వన్నేవ (౮) ఇహ నిర్వర్తయన్నేవ కర్మాణి అగ్నిహోత్రాదీని జిజీవిషేత్ జీవితుమిచ్ఛేత్ శతం శత-సఙ్ఖ్యాకాః సమాః సంవత్సరాన్ । తావద్ధి పురుషస్య

పరమాయుర్నిరూపితమ్ । తథా చ ప్రాప్తానువాదేన యజ్జిజీవిషేత్ శతం వర్షాణి తత్కుర్వన్నేవ కర్మాణీత్యేతద్విధీయతే ।
ఏవం ఏవం-ప్రకారేణ (౯) త్వయి జిజీవిషతి నరే నర-మాత్రాభిమానిని ఇతః ఏతస్మాద్ అగ్నిహోత్రాదీని కర్మాణి కుర్వతో వర్తమానాత్ ప్రకారాద్ అన్యథా ప్రకారాన్తరం న అస్తి, యేన ప్రకారేణాశుభం కర్మ న లిప్యతే । కర్మణా న లిప్యత ఇత్యర్థః । అతః శాస్త్ర-విహితాని కర్మాణ్యగ్నిహోత్రాదీని కుర్వన్నేవ జిజీవిషేత్ ।
జ్ఞానకర్మసముచ్చయఖణ్డనం
ప్రశ్నః
కథం పునరిదమవగమ్యతే "పూర్వేణ మన్త్రేణ సంన్యాసినో జ్ఞాన-నిష్ఠోక్తా, ద్వితీయేన తదశక్తస్య కర్మ-నిష్ఠా" ఇతి?
ఉత్తరం
జ్ఞానకర్మవిభాగః
ఉచ్యతే । జ్ఞాన-కర్మణోర్విరోధం పర్వతవద్ అకమ్ప్యం యథోక్తం న స్మరసి కిమ్? ఇహాప్యుక్తం - "యో హి జిజీవిషేత్ స కర్మాణి కుర్వన్" ఇతి, "ఈశా వాస్యమిదం సర్వమ్", "తేన త్యక్తేన భుఞ్జీథాః మా గృధః కస్యస్విద్ధనమ్" (ఈ. ౧) ఇతి చ । "న జీవితే మరణే వా గృధిం కుర్వీతారణ్యమియాత్ ఇతి చ (౧౦) పదమ్, తతో న పునరియాత్" ఇతి సంన్యాస-శాసనాత్ । ఉభయోః ఫల-భేదం చ వక్ష్యతి (౭, ౧౮) । "ఇమౌ ద్వావేవ పన్థానావనునిష్క్రాన్తతరౌ భవతః క్రియా-పథశ్చైవ పురస్తాత్ సన్న్యాసశ్చోత్తరేణ"। నివృత్తి-మార్గేణ ఏషణా-త్రయస్య త్యాగః । తయోః సన్న్యాస-పథ ఏవాతిరేచయతి । "న్యాస ఏవాత్యరేచయత్" (మ.నా. ౪.౭౮) ఇతి చ తైత్తిరీయకే । "ద్వావిమావథ పన్థానౌ యత్ర వేదాః ప్రతిష్ఠితాః । ప్రవృత్తి-లక్షణో ధర్మో నివృత్తిశ్చ విభాషితః " (మ.భా.శా. ౨౪౧.౬) ఇత్యాది పుత్రాయ విచార్య నిశ్చితముక్తం వ్యాసేన వేదాచార్యేణ భగవతా । విభాగం చానయోః ప్రదర్శయిష్యామః (నవమ-మన్త్ర-వ్యాఖ్యానావతరణికాయామ్, అన్తిమ-మన్త్ర-వ్యాఖ్యానే చ) ॥ ౨॥

అథేదానీమవిద్వన్నిన్దార్థోఽయం మన్త్ర ఆరభ్యతే -
అసుర్యా నామ తే లోకా అన్ధేన తమసాఽఽవృతాః ।
తాꣳస్తే ప్రేత్యాభిగచ్ఛన్తి యే కే చాఽఽత్మహనో జనాః ॥ 3॥

అసుర్యాః పరమాత్మ-భావమద్వయమపేక్ష్య దేవాదయోఽప్యసురాః । తేషాం చ స్వ-భూతా లోకా అసుర్యాః నామ । నామ-శబ్దోఽనర్థకో నిపాతః । తే లోకాః కర్మ-ఫలాని । లోక్యన్తే దృశ్యన్తే భుజ్యన్త ఇతి జన్మాని । అన్ధేన అదర్శనాత్మకేనాజ్ఞానేన తమసా

ఆవృతాః ఆచ్ఛాదితాః । తాన్ స్థావరాన్తాన్ ప్రేత్య త్యక్త్వేమం దేహం అభిగచ్ఛన్తి యథా-కర్మ యథా-శ్రుతం (క. ౨.౨.౭) । యే కే చ ఆత్మహనః ఆత్మానం ఘ్నన్తీత్యాత్మహనః । కే? తే జనాః యేఽవిద్వాంసః । కథం తే ఆత్మానం నిత్యం హింసన్తి? అవిద్యా-దోషేణ విద్యమానస్యాత్మనః తిరస్కరణాత్ । విద్యమానస్యాత్మనో యత్కార్యం ఫలమజరామరత్వాది-సంవేదన-లక్షణమ్, తత్ హతస్య ఇవ తిరోభూతం భవతీతి ప్రాకృతా అవిద్వాంసో జనా ఆత్మహన ఇత్యుచ్యన్తే । తేన హ్యాత్మ-హనన-దోషేణ సంసరన్తి తే ॥ ౩॥

యస్యాత్మనో హననాదవిద్వాంసః సంసరన్తి, తద్విపర్యయేణ విద్వాంసో జనా ముచ్యన్తే తే నాత్మహనః (౧౨) , తత్కీదృశమాత్మ-తత్త్వమితి? ఉచ్యతే -

అనేజదేకం మనసో జవీయో నైనద్దేవా ఆప్నువన్పూర్వమర్షత్ ।
తద్ధావతోఽన్యానత్యేతి తిష్ఠత్తస్మిన్నపో మాతరిశ్వా దధాతి ॥ ౪॥

అనేజదితి । అనేజత్ న ఏజత్ । "ఏజృ కమ్పనే"। కమ్పనం చలనం, స్వావస్థా-ప్రచ్యుతిః, తద్వర్జితమ్ । సర్వదైక-రూపమిత్యర్థః । తచ్చ ఏకం సర్వ-భూతేషు । మనసః సఙ్కల్పాది-లక్షణాద్ జవీయః జవవత్తరమ్ ।

ఆక్షేపః

కథం విరుద్ధముచ్యతే - "ధ్రువం నిశ్చలమిదమ్", "మనసో జవీయః", ఇతి చ?

సమాధానం

నైష దోషః । నిరుపాధ్యుపాధిమత్త్వేనోపపత్తేః । తత్ర నిరుపాధికేన స్వేన రూపేణోచ్యతే "అనేజదేకమ్" ఇతి । మనసోఽన్తః-కరణస్య సఙ్కల్ప-వికల్ప-లక్షణస్యోపాధేః అను-వర్తనాత్ (౧౩) । ఇహ దేహస్థస్య మనసో బ్రహ్మ-లోకాది-దూర-గమనం సఙ్కల్పేన క్షణ-మాత్రాద్ భవతీత్యతో మనసో జవిష్ఠత్వం లోకే ప్రసిద్ధమ్ । తస్మిన్మనసి బ్రహ్మ-లోకాదీన్ ద్రుతం గచ్ఛతి సతి, ప్రథమ-ప్రాప్తః ఇవ ఆత్మ-చైతన్యావభాసో గృహ్యతే । అతః "మనసో జవీయః" ఇత్యాహ ।

న ఏనద్ దేవాః ద్యోతనాద్దేవాః చక్షురాదీనీన్ద్రియాణి, ఏతత్ ప్రకృతమాత్మ-తత్త్వం న ఆప్నువన్ న ప్రాప్తవన్తః । తేభ్యో మనో జవీయః । మనో-వ్యాపార-వ్యవహితత్వాద్ ఆభాస-మాత్రమప్యాత్మనః (౧౪) నైవ దేవానాం విషయీ-భవతి । యస్మాద్ జవనాన్మనసోఽపి పూర్వమర్షత్ పూర్వమేవ గతం, వ్యోమవద్ వ్యాపిత్వాత్ ।

సర్వ-వ్యాపి తదాత్మ-తత్త్వం సర్వ-సంసార-ధర్మ-వర్జితం స్వేన నిరుపాధికేన స్వరూపేణ అవిక్రియమేవ సత్, ఉపాధి-కృతాః సర్వాః సంసార-విక్రియా అనుభవతి ఇవ (౧౫) అవివేకినాం మూఢానామనేకం ఇవ చ ప్రతి-దేహం ప్రత్యవభాసత ఇత్యేతదాహ - తద్ ధావతః ద్రుతం గచ్ఛతః అన్యాన్ ఆత్మ-విలక్షణాన్ మనో-వాగిన్ద్రియ-ప్రభృతీన్ అత్యేతి

అతీత్య గచ్ఛతి ఇవ । ఇవార్థం స్వయమేవ దర్శయతి - "తిష్ఠత్" ఇతి, స్వయమవిక్రియమేవ సదిత్యర్థః ।
తస్మిన్ ఆత్మ-తత్త్వే సతి నిత్య-చైతన్య-స్వభావే, మాతరిశ్వా మాతరి అన్తరిక్షే శ్వయతి గచ్ఛతీతి మాతరిశ్వా వాయుః, సర్వ-ప్రాణ-భృత్, క్రియాత్మకః । యదాశ్రయాణి కార్య-కరణ-జాతాని యస్మిన్నోతాని ప్రోతాని చ, యత్సూత్ర-సంజ్ఞకం సర్వస్య జగతో విధారయితృ, స మాతరిశ్వా । అపః కర్మాణి ప్రాణినాం చేష్టా-లక్షణాని, అగ్న్యాదిత్య-పర్జన్యాదీనాం జ్వలన-దహన-ప్రకాశాభివర్షణాది-లక్షణాని । దధాతి విభజతి ఇత్యర్థః । ధారయతీతి వా । "భీషాస్మాద్వాతః పవతే" (తై. ౨.౮.౧) ఇత్యాది-శ్రుతిభ్యః । సర్వా హి కార్య-కరణాది-విక్రియా నిత్య-చైతన్యాత్మ-స్వరూపే సర్వాస్పద-భూతే సత్యేవ భవన్తీత్యర్థః ॥ ౪॥

న మన్త్రాణాం జామితాస్తీతి పూర్వమన్త్రోక్తమప్యర్థం పునరాహ -
తదేజతి తన్నైజతి తద్దూరే తద్వన్తికే ।
తదన్తరస్య సర్వస్య తదు సర్వస్యాస్య బాహ్యతః ॥ ౫॥

తదేజతీతి । తద్ ఆత్మ-తత్త్వం యత్ప్రకృతం తద్ ఏజతి చలతి, తద్ ఏవ చ నైజతి స్వతో నైవ చలతి । స్వతోఽచలమేవ సత్, చలతి ఇవ ఇత్యర్థః । కిఞ్చ, తద్ దూరే వర్ష-కోటి-శతైరప్యవిదుషాం అప్రాప్యత్వాద్ దూరే ఇవ । తద్ ఉ అన్తికే ఇతి చ్ఛేదః । తదు అన్తికే సమీపేఽత్యన్తమేవ విదుషామాత్మత్వాత్ । న కేవలం దూరే, అన్తికే చ । తద్ అన్తః అభ్యన్తరే అస్య సర్వస్య । "య ఆత్మా సర్వాన్తరః" (బృ. 3.౪.౧) ఇతి శ్రుతేః । అస్య సర్వస్య జగతో నామ-రూప-క్రియాత్మకస్య తద్ ఉ అపి సర్వస్య అస్య బాహ్యతః । వ్యాపకత్వాదాకాశవద్ నిరతిశయ-సూక్ష్మత్వాద్ అన్తః । "ప్రజ్ఞాన-ఘన ఏవ" (బృ. ౪.౫.౧3) ఇతి చ శాసనాన్నిరన్తరం చ ॥ ౫॥

యస్తు సర్వాణి భూతాన్యాత్మన్యేవానుపశ్యతి ।
సర్వభూతేషు చాత్మానం తతో న విజుగుప్సతే ॥ ౬॥

యస్తు యః పరివ్రాట్ ముముక్షుః సర్వాణి భూతాని అవ్యక్తాదీని స్థావరాన్తాని ఆత్మన్యేవ అనుపశ్యతి । ఆత్మ-వ్యతిరిక్తాని న పశ్యతీత్యర్థః । సర్వభూతేషు చ తేష్వేవ చ ఆత్మానం తేషామపి భూతానాం స్వమాత్మానమాత్మత్వేన (౧౬), "యథాస్య దేహస్య కార్య-కరణ-సఙ్ఘాతస్య ఆత్మా అహం సర్వ-ప్రత్యయ-సాక్షి-భూతశ్చేతయితా కేవలో నిర్గుణః, అనేనైవ స్వరూపేణావ్యక్తాదీనాం స్థావరాన్తానామహమేవాత్మా" ఇతి సర్వ-భూతేషు చాత్మానం నిర్విశేషం యస్త్వనుపశ్యతి సః తతః తస్మాదేవ దర్శనాద్ న విజుగుప్సతే విజుగుప్సాం ఘృణాం న కరోతి । ప్రాప్తస్యైవానువాదోఽయమ్ । సర్వా హి ఘృణా ఆత్మనోఽన్యద్

దుష్టం పశ్యతో భవతి । ఆత్మానమేవాత్యన్త-విశుద్ధం నిరన్తరం పశ్యతో న ఘృణా-నిమిత్తం అర్థాన్తరం అస్తీతి ప్రాప్తమేవ “తతో న విజుగుప్సతే” ఇతి ॥ ౬॥

ఇమమేవార్థమన్యోఽపి మన్త్ర ఆహ -
యస్మిన్సర్వాణి భూతాన్యాత్మైవాభూద్విజానతః ।
తత్ర కో మోహః కః శోకః ఏకత్వమనుపశ్యతః ॥ ౭॥

యస్మిన్సర్వాణి భూతాని । యస్మిన్ కాలే యథోక్తాత్మని వా, తాన్యేవ భూతాని సర్వాణి పరమార్థాత్మ-దర్శనాత్ ఆత్మైవాభూత్ ఆత్మైవ సంవృత్తః, పరమార్థ-వస్తు విజానతః, తత్ర తస్మిన్కాలే తత్రాత్మని వా, కో మోహః కః శోకః । శోకశ్చ మోహశ్చ కామ-కర్మ-బీజం అజానతో భవతి । న తు ఆత్మ-ఏకత్వం విశుద్ధం గగనోపమం పశ్యతః । “కో మోహః కః శోకః” ఇతి శోక-మోహయోరవిద్యా-కార్యయోరాక్షేపేణాసమ్భవ-ప్రదర్శనాత్ సకారణస్య సంసారస్య అత్యన్తమేవోచ్ఛేదః ప్రదర్శితో భవతి ॥ ౭॥

యోఽయమతీతైర్మన్త్రైరుక్తః ఆత్మా, స స్వేన రూపేణ కిం-లక్షణ ఇత్యాహ అయం మన్త్రః -
స పర్యగాచ్ఛుక్రమకాయమవ్రణం
అస్నావిరꣳ శుద్ధమపాపవిద్ధమ్ ।
కవిర్మనీషీ పరిభూః స్వయమ్భూః
యాథాతథ్యతోఽర్థాన్వ్యదధాచ్ఛాశ్వతీభ్యః సమాభ్యః ॥ ౮॥

స పర్యగాత్ । సః యథోక్త ఆత్మా పర్యగాత్ పరి సమన్తాద్ అగాత్ గతవాన్ । ఆకాశవద్ వ్యాపీత్యర్థః । శుక్రం శుద్ధం జ్యోతిష్మత్ । దీప్తిమానిత్యర్థః । అకాయం అశరీరః । లిఙ్గ-శరీర-వర్జిత ఇత్యర్థః । అవ్రణం అక్షతమ్ । అస్నావిరం స్నావాః (౧౭) శిరాః యస్మిన్న విద్యన్త ఇత్యస్నావిరమ్ । అవ్రణమస్నావిరమిత్యాభ్యాం స్థూల-శరీర-ప్రతిషేధః । శుద్ధం నిర్మలమవిద్యా-మల-రహితమితి కారణ-శరీర-ప్రతిషేధః । అపాపవిద్ధం ధర్మాధర్మాది-పాప-వర్జితమ్ । శుక్రమిత్యాదీని వచాంసి పుఁల్లిఙ్గత్వేన పరిణేయాని, “స పర్యగాత్” ఇత్యుపక్రమ్య “కవిర్మనీషీ” ఇత్యాదినా పుఁల్లిఙ్గత్వేనోపసంహారాత్ ।
కవిః క్రాన్త-దర్శీ సర్వ-దృక్, “నాన్యదతోఽస్తి ద్రష్టృ” (బృ. 3.౮.౧౧) ఇత్యాది-శ్రుతేః । మనీషీ మనస ఈషితా, సర్వజ్ఞః ఈశ్వర ఇత్యర్థః । పరిభూః సర్వేషాం పరి ఉపరి భవతీతి పరిభూః । స్వయమ్భూః స్వయమేవ భవతీతి । యేషాముపరి భవతి, యశ్చోపరి భవతి స సర్వః స్వయమేవ భవతీతి స్వయమ్భూః ।
స నిత్య-ముక్త ఈశ్వరః యాథాతథ్యతః సర్వజ్ఞత్వాత్ యథా-తథా-భావో యాథాతథ్యం తస్మాత్ యథా-భూత-కర్మ-ఫల-సాధనతః అర్థాన్ కర్తవ్య-పదార్థాన్ వ్యదధాత్

విహితవాన్, యథానురూపం వ్యభజదిత్యర్థః । శాశ్వతీభ్యః నిత్యాభ్యః సమాభ్యః సంవత్సరాఖ్యేభ్యః ప్రజాపతిభ్యః ఇత్యర్థః ॥ ౮॥

ఈశావాస్యోపనిషద్విభాగః

అత్రాద్యేన మన్త్రేణ సర్వైషణా-పరిత్యాగేన జ్ఞాన-నిష్ఠోక్తా ప్రథమో వేదార్థః, "ఈశా వాస్యమిదం సర్వమ్ ॥ మా గృధః కస్య స్విద్ధనమ్" (ఈ. ౧) ఇతి । అజ్ఞానాం జిజీవిషూణాం జ్ఞాన-నిష్ఠాఽసమ్భవే "కుర్వన్నేవేహ కర్మాణి జిజీవిషేత్" (ఈ. ౨) ఇతి కర్మ-నిష్ఠోక్తా ద్వితీయో వేదార్థః ।

బృహదారణ్యకే ప్రవృత్తిమార్గప్రదర్శనం

అనయోశ్చ నిష్ఠయోర్విభాగో మన్త్ర-ద్వయ-ప్రదర్శితయోర్బృహదారణ్యకేఽపి ప్రదర్శితః - "సోఽకామయత జాయా మే స్యాత్" (బృ. ౧.౪.౧౭) ఇత్యాదినా అజ్ఞస్య కామినః కర్మాణీతి । "మన ఏవాస్యాత్మా వాగ్జాయా" (బృ. ౧.౪.౧౭) ఇత్యాది-వచనాదజ్ఞత్వం కామిత్వం చ కర్మ-నిష్ఠస్య నిశ్చితం అవగమ్యతే । తథా చ తత్ఫలం సప్తాన్న-సర్గః । తేష్వాత్మ-భావేన (౧౮) ఆత్మ-స్వరూపావస్థానమ్ ।

బృహదారణ్యకే నివృత్తిమార్గప్రదర్శనం

జాయాద్యేషణా-త్రయ-సంన్యాసేన చాత్మ-విదాం కర్మ-నిష్ఠా-ప్రాతికూల్యేన ఆత్మ-స్వరూప-నిష్ఠైవ దర్శితా - "కిం ప్రజయా కరిష్యామో యేషాం నోఽయమాత్మాయం లోకః" (బృ. ౪.౪.౨౨) ఇత్యాదినా ।

ఈశావాస్యే ప్రదర్శిత-జ్ఞానయోగ-వివరణం

యే తు జ్ఞాన-నిష్ఠాః సంన్యాసినః తేభ్యః ౪.3 "అసుర్యా నామ తే" (ఈ. 3) ఇత్యాదినా అవిద్వన్నిన్దా-ద్వారేణాత్మనో యాథాత్మ్యం "స పర్యగాత్" (ఈ. ౮) ఇత్యేతదన్తైర్మన్త్రైః ఉపదిష్టమ్ । తే హ్యత్రాధికృతా న కామిన ఇతి । తథా చ శ్వేతాశ్వతరాణాం మన్త్రోపనిషది "అత్యాశ్రమిభ్యః పరమం పవిత్రం ప్రోవాచ సమ్యగృషి-సఙ్ఘ-జుష్టమ్" (శ్వే. ౬.౨౧) ఇత్యాది విభజ్యోక్తమ్ ।

ఈశావాస్యే ప్రదర్శిత-కర్మయోగ-వివరణం

యే తు కర్మిణః కర్మ-నిష్ఠాః కర్మ కుర్వన్త ఏవ జిజీవిషవః తేభ్య ఇదముచ్యతే - "అన్ధం తమః" ఇత్యాది ।

బ్రహ్మవిద్యా-కర్మసముచ్చయఖణ్డనం

ఆక్షేపః

కథం పునరేవమవగమ్యతే, న తు సర్వేషామితి?

సమాధానం

ఉచ్యతే - అకామినః సాధ్య-సాధన-భేదోపమర్దేన “యస్మిన్ సర్వాణి భూతాని ఆత్మైవాభూద్విజానతః । తత్ర కో మోహః కః శోక ఏకత్వమనుపశ్యతః” (ఈ. ౭) ఇతి యదాత్మైకత్వ-విజ్ఞానముక్తం, తన్న కేనచిత్కర్మణా జ్ఞానాన్తరేణ వా హ్యమూఢః సముచ్చిచీషతి । ఇహ తు సముచ్చిచీషయా అవిద్వదాది-నిన్దా క్రియతే । తత్ర చ యస్య యేన సముచ్చయః సమ్భవతి, న్యాయతః శాస్త్రతో వా, తదిహోచ్యతే । యద్దైవం విత్తం దేవతా-విషయం జ్ఞానం తత్ కర్మ-సమ్బన్ధిత్వేనోపన్యస్తం, న పరమాత్మ-జ్ఞానమ్ । “విద్యయా దేవ-లోకః” (బృ. ౧.౫.౧౬) ఇతి పృథక్ఫల-శ్రవణాత్ ।
తయోర్జ్ఞాన-కర్మణోరిహ ఏకైకానుష్ఠాన-నిన్దా సముచ్చిచీషయా, న నిన్దా-పరైవ, ఏకైకస్య పృథక్ఫల-శ్రవణాత్ “విద్యయా తదారోహన్తి” (శతపథబ్రా. ౧౦.౫.౪.౧౬), “విద్యయా దేవ-లోకః” (బృ. ౧.౫.౧౬), “న తత్ర దక్షిణా యాన్తి” (శతపథబ్రా. ౧౦.౫.౪.౧౬), “కర్మణా పితృ-లోకః” (బృ. ౧.౫.౧౬) ఇతి । న హి శాస్త్ర-విహితం కిఞ్చిదకర్తవ్యతాం ఇయాత్ । తత్ర -
అన్ధం తమః ప్రవిశన్తి యేఽవిద్యాముపాసతే ।
తతో భూయ ఇవ తే తమో య ఉ విద్యాయాఀ రతాః ॥ ౯॥

అన్ధం తమః అదర్శనాత్మకం తమః ప్రవిశన్తి । కే? యే అవిద్యాం విద్యాయా అన్యా అవిద్యా, తాం, కర్మేత్యర్థః । కర్మణో విద్యా-విరోధిత్వాత్ । తామవిద్యామగ్నిహోత్రాది-లక్షణామేవ కేవలాం ఉపాసతే తత్పరాః సన్తోఽనుతిష్ఠన్తీత్యభిప్రాయః । తతః తస్మాదన్ధాత్మకాత్ తమసః భూయ ఇవ బహుతరమేవ తే తమః ప్రవిశన్తి । కే? కర్మ హిత్వా యే ఉ యే తు విద్యాయాం ఏవ, దేవతా-జ్ఞానే ఏవ రతాః అభిరతాః ॥ ౯॥

తత్రావాన్తర-ఫల-భేదం విద్యా (౧౯) -కర్మణోః సముచ్చయ-కారణమాహ । అన్యథా ఫలవదఫలవతోః సన్నిహితయోరఙ్గాఙ్గితా ఏవ (౨౦) స్యాదిత్యర్థః ।
అన్యదేవాహుర్విద్యయాఽన్యదాహురవిద్యయా ।
ఇతి శుశ్రుమ ధీరాణాం యే నస్తద్విచచక్షిరే ॥ ౧౦॥

అన్యదేవేత్యాది । అన్యత్ పృథగ్ ఏవ విద్యయా క్రియతే ఫలమితి ఆహుః వదన్తి । “విద్యయా దేవ-లోకః” (బృ. ౧.౫.౧౬) “విద్యయా తదారోహన్తి” (శతపథబ్రా. ౧౦.౫.౪.౧౬) ఇతి శ్రుతేః । అన్యద్ ఆహుః అవిద్యయా కర్మణా క్రియతే ఫలమితి । “కర్మణా పితృ-లోకః” (బృ. ౧.౫.౧౬) ఇతి శ్రుతేః । ఇతి ఏవం శుశ్రుమ శ్రుతవన్తో వయం ధీరాణాం ధీమతాం వచనమ్ । యే ఆచార్యా నః అస్మభ్యం తత్ కర్మ చ జ్ఞానం చ విచచక్షిరే వ్యాఖ్యాతవన్తః।, తేషామయమాగమః పారమ్పర్యాగత ఇత్యర్థః ॥ ౧౦॥

యత ఏవమతః -

విద్యాం చావిద్యాం చ యస్తద్వేదోభయꣳ సహ ।
అవిద్యయా మృత్యుం తీర్త్వా విద్యయాఽమృతమశ్నుతే ॥ ౧౧॥

విద్యాం చ అవిద్యాం చ దేవతా-జ్ఞానం కర్మ చేత్యర్థః । యః తద్ ఏతద్ ఉభయం సహ ఏకేన పురుషేణ అనుష్ఠేయం వేద తస్యైవం సముచ్చయ-కారిణ ఏవ ఏక-పురుషార్థ-సమ్బన్ధః (౨౧) క్రమేణ స్యాదిత్యుచ్యతే - అవిద్యయా కర్మణా అగ్నిహోత్రాదినా మృత్యుం స్వాభావికం కర్మ జ్ఞానం చ మృత్యు-శబ్ద-వాచ్యం ఉభయం తీర్త్వా అతిక్రమ్య విద్యయా దేవతా-జ్ఞానేన అమృతం దేవతాత్మ-భావం అశ్నుతే ప్రాప్నోతి । తద్ధ్యమృతముచ్యతే యద్దేవతాత్మ-గమనమ్ ॥ ౧౧॥

అధునా వ్యాకృతావ్యాకృతోపాసనయోః సముచ్చిచీషయా ప్రత్యేకం నిన్ద్యోచ్యతే -
అన్ధం తమః ప్రవిశన్తి యేఽసమ్భూతిముపాసతే ।
తతో భూయ ఇవ తే తమో య ఉ సమ్భూత్యాꣳ రతాః ॥ ౧౨॥

అన్ధం తమః ప్రవిశన్తి యే అసమ్భూతిం - సమ్భవనం సమ్భూతిః, సా యస్య కార్యస్య సా సమ్భూతిః, తస్యా అన్యా అసమ్భూతిః ప్రకృతిః కారణమవిద్యా అవ్యాకృతాఖ్యా, తాం అసమ్భూతిమవ్యాకృతాఖ్యాం ప్రకృతిం కారణమవిద్యాం కామ-కర్మ-బీజ-భూతామదర్శనాత్మికాం - ఉపాసతే యే, తే తదనురూపమేవాన్ధం తమోఽదర్శనాత్మకం ప్రవిశన్తి । తతః తస్మాదపి భూయః బహుతరమివ తమః తే ప్రవిశన్తి యే ఉ సమ్భూత్యాం కార్య-బ్రహ్మణి హిరణ్యగర్భాఖ్యే రతాః ॥ ౧౨॥

అధునా ఉభయోరుపాసనయోః సముచ్చయ-కారణమవయవ-ఫల-భేదమాహ -
అన్యదేవాహుః సమ్భవాదన్యదాహురసమ్భవాత్ ।
ఇతి శుశ్రుమ ధీరాణాం యే నస్తద్విచచక్షిరే ॥ ౧౩॥

అన్యదేవేతి । అన్యదేవ పృథగేవ ఆహుః ఫలం సమ్భవాత్ సమ్భూతేః కార్య-బ్రహ్మోపాసనాత్ అణిమాద్యైశ్వర్య-లక్షణం వ్యాఖ్యాతవన్త ఇత్యర్థః । తథా చ అన్యదాహుః అసమ్భవాత్ అసమ్భూతేరవ్యాకృతాద్ అవ్యాకృతోపాసనాత్ । యదుక్తం "అన్ధం తమః ప్రవిశన్తి" ఇతి, "ప్రకృతి-లయః" ఇతి చ పౌరాణికైరుచ్యతే । ఇతి ఏవం శుశ్రుమ ధీరాణాం వచనం యే నః తద్విచచక్షిరే వ్యాకృతావ్యాకృతోపాసన-ఫలం వ్యాఖ్యాతవన్త ఇత్యర్థః ॥ ౧౩॥

యత ఏవమతః సముచ్చయః సమ్భూత్యసమ్భూత్యుపాసనయోర్యుక్తః ఏవ ఏక-పురుషార్థత్వాచ్చేత్యాహ -
(అ) సమ్భూతిం చ వినాశం చ యస్తద్వేదోభయꣳ సహ ।

వినాశేన మృత్యుం తీర్త్వాఽసమ్భూత్యాఽమృతమశ్నుతే ॥ ౧౪॥

సమ్భూతిం చ వినాశం చ యస్తద్వేదోభయం సహ, వినాశేన వినాశో ధర్మో యస్య కార్యస్య సః తేన ధర్మిణా అభేదేనోచ్యతే "వినాశః" ఇతి । తేన తదుపాసనేన అనైశ్వర్యమధర్మ-కామాది-దోష-జాతం చ మృత్యుం తీర్త్వా - హిరణ్యగర్భోపాసనేన హ్యణిమాది-ప్రాప్తిః ఫలమ్, తేన అనైశ్వర్యాది-మృత్యుమతీత్య - అసమ్భూత్యా అవ్యాకృతోపాసనయా అమృతం ప్రకృతి-లయ-లక్షణం అశ్నుతే । "సమ్భూతిం చ వినాశం చ" ఇత్యత్రావర్ణలోపేన (౨౨) నిర్దేశో ద్రష్టవ్యః, ప్రకృతి-లయ-ఫల-శ్రుత్యనురోధాత్ ॥ ౧౪॥

మానుష-దైవ-విత్త-సాధ్యం ఫలం శాస్త్ర-లక్షణం ప్రకృతి-లయాన్తమ్ । ఏతావతీ సంసార-గతిః । అతః పరం పూర్వోక్తం "ఆత్మైవాభూద్విజానతః" (ఈ. ౭) ఇతి సర్వాత్మ-భావ ఏవ సర్వైషణా-సంన్యాస-జ్ఞాన-నిష్ఠా-ఫలమ్ । ఏవం ద్వి-ప్రకారః ప్రవృత్తి-నివృత్తి-లక్షణో వేదార్థోఽత్ర ప్రకాశితః ।
తత్ర ప్రవృత్తి-లక్షణస్య వేదార్థస్య విధి-ప్రతిషేధ-లక్షణస్య కృత్స్నస్య ప్రకాశనే ప్రవర్గ్యాన్తం బ్రాహ్మణముపయుక్తమ్ । నివృత్తి-లక్షణస్య వేదార్థస్య ప్రకాశనే అత ఊర్ధ్వం బృహదారణ్యకం ఉపయుక్తమ్ ।
తత్ర నిషేకాది-శ్మశానాన్తం కర్మ కుర్వన్ జిజీవిషేద్యో విద్యయా సహ, అపర-బ్రహ్మ-విషయయా, తదుక్తం - "విద్యాం చావిద్యాం చ యస్తద్వేదోభయం సహ । అవిద్యయా మృత్యుం తీర్త్వా విద్యయాఽమృతమశ్నుతే" (ఈ. ౧౧) ఇతి । తత్ర (సోఽధికారీ) కేన మార్గేణామృతత్వమశ్నుతే? ఇత్యుచ్యతే - "తద్యత్తత్సత్యమసౌ స ఆదిత్యో య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలే పురుషో యశ్చాయం దక్షిణేఽక్షన్పురుషః" (బృ. ౫.౫.౨) । ఏతదుభయం సత్యం బ్రహ్మోపాసీనః, యథోక్త-కర్మ-కృచ్చ యః, సోఽన్తకాలే ప్రాప్తే సత్యాత్మానమ్ (౨౩) ఆత్మనః ప్రాప్తి-ద్వారం యాచతే -
హిరణ్మయేన పాత్రేణ సత్యస్యాపిహితం ముఖమ్ ।
తత్త్వం పూషన్నపావృణు సత్యధర్మాయ దృష్టయే ॥ ౧౫॥

హిరణ్మయేన పాత్రేణ హిరణ్మయం ఇవ హిరణ్మయమ్, జ్యోతిర్మయమిత్యేతత్ । తేన పాత్రేణ ఇవ అపిధాన-భూతేన సత్యస్య ఏవ ఆదిత్య-మణ్డలస్థస్య బ్రహ్మణః అపిహితం ఆచ్ఛాదితం ముఖం ద్వారమ్ । తత్ (౨౪) త్వం హే పూషన్ అపావృణు అపసారయ సత్యధర్మాయ తవ సత్యస్యోపాసనాత్ సత్యం ధర్మో యస్య మమ సోఽహం సత్య-ధర్మా తస్మై మహ్యమ్ । అథవా, యథా-భూతస్య ధర్మస్యానుష్ఠాత్రే । దృష్టయే తవ సత్యాత్మన ఉపలబ్ధయే ॥ ౧౫॥

పూషన్నేకర్షే యమ సూర్య ప్రాజాపత్య వ్యూహ రశ్మీన్ సమూహ తేజః ।

యత్తే రూపం కల్యాణతమం తత్తే పశ్యామి యోఽసావసౌ పురుషః సోఽహమస్మి ॥ ౧౬॥

పూషన్నితి । హే పూషన్ జగతః పోషణాత్పూషా రవిః । తథా ఏక ఏవ ఋషతి గచ్ఛతీత్యేకర్షిః, హే ఏకర్షే । తథా సర్వస్య సంయమనాద్యమః, హే యమ । తథా రశ్మీనాం ప్రాణానాం రసానాం చ స్వీకరణాత్ సూర్యః, హే సూర్య । ప్రజాపతేరపత్యం ప్రాజాపత్యః, హే ప్రాజాపత్య । వ్యూహ విగమయ రశ్మీన్ స్వాన్ । సమూహ ఏకీకురు ఉపసంహర తే తేజః తాపకం (౨౫) జ్యోతిః । యత్ తే తవ రూపం కల్యాణతమం అత్యన్త-శోభనమ్, తత్ తే తవ ఆత్మనః ప్రసాదాత్ పశ్యామి ।
కిఞ్చ, అహం న తు త్వాం భృత్యవద్ యాచే, యోఽసౌ ఆదిత్య-మణ్డలస్థః వ్యాహృత్యవయవః (౨౬) పురుషః పురుషాకారత్వాత్, పూర్ణం వానేన ప్రాణ-బుద్ధ్యాత్మనా జగత్సమస్తమితి పురుషః । పురి శయనాద్వా పురుషః । సోఽహం అస్మి భవామి ॥ ౧౬॥

వాయురనిలమమృతమథేదం భస్మాన్తꣳ శరీరమ్ ।
ఓం క్రతో స్మర కృతꣳ స్మర క్రతో స్మర కృతꣳ స్మర ॥ ౧౭॥

వాయురితి । అథేదానీం మమ మరిష్యతో వాయుః ప్రాణః అధ్యాత్మ-పరిచ్ఛేదం హిత్వా అధిదైవతాత్మానం సర్వాత్మకం అనిలం అమృతం సూత్రాత్మానం, ప్రతిపద్యతామితి వాక్య-శేషః । "లిఙ్గం చేదం జ్ఞాన-కర్మ-సంస్కృతముత్క్రామతు" ఇతి ద్రష్టవ్యమ్, మార్గ-యాచన-సామర్థ్యాత్ । అథ ఇదం శరీరం అగ్నౌ హుతం భస్మాన్తం భస్మావశేషం భూయాత్ । ఓమితి యథోపాసనం ఓమ్ప్రతీకాత్మకత్వాత్ సత్యాత్మకం అగ్న్యాఖ్యం బ్రహ్మాభేదేనోచ్యతే । హే క్రతో సఙ్కల్పాత్మక స్మర యన్మమ స్మర్తవ్యం తస్య కాలోఽయం ప్రత్యుపస్థితః । అతః స్మర ఏతావన్తం కాలం భావితమ్ । కృతం అగ్నే స్మర యన్మయా బాల్య-ప్రభృత్యనుష్ఠితం కర్మ తచ్చ స్మర । క్రతో స్మర కృతం స్మర ఇతి పునర్వచనమాదరార్థమ్ ॥ ౧౭॥

పునరన్యేన మన్త్రేణ మార్గం యాచతే -
అగ్నే నయ సుపథా రాయే అస్మాన్ విశ్వాని దేవ వయునాని విద్వాన్ ।
యుయోధ్యస్మజ్జుహురాణమేనో భూయిష్ఠాం తే నమ ఉక్తిం విధేమ ॥ ౧౮॥

అగ్నే నయేతి । హే అగ్నే నయ గమయ సుపథా శోభనేన మార్గేణ । సుపథేతి విశేషణం దక్షిణ-మార్గ-నివృత్త్యర్థమ్ । నిర్విణ్ణోఽహం దక్షిణేన మార్గేణ గతాగత-లక్షణేన । అతో యాచే త్వాం పునః పునః గమనాగమన-వర్జితేన శోభనేన పథా నయ । రాయే ధనాయ,

కర్మ-ఫల-భోగాయేత్యర్థః । అస్మాన్ యథోక్త-ధర్మ-ఫల-విశిష్టాన్ విశ్వాని సర్వాణి హే దేవ వయునాని కర్మాణి, ప్రజ్ఞానాని వా విద్వాన్ జానన్ ।

కిఞ్చ, యుయోధి వియోజయ వినాశయ అస్మద్ అస్మత్తః జుహురాణం కుటిలం వఞ్చనాత్మకం ఏనః పాపమ్ । తతో వయం విశుద్ధాః సన్తః ఇష్టం ప్రాప్స్యామ ఇత్యభిప్రాయః । కిన్తు వయమిదానీం తే న శక్నుమః పరిచర్యాం కర్తుమ్ । భూయిష్ఠాం బహుతరాం తే తుభ్యం నమ-ఉక్తిం నమస్కార-వచనం విధేమ నమస్కారేణ పరిచరేమ ఇత్యర్థః ॥ ౧౮॥

"అవిద్యయా మృత్యుం తీర్త్వా విద్యయామృతమశ్నుతే" (ఈ. ౧౧) , "వినాశేన మృత్యుం తీర్త్వా అసమ్భూత్యా అమృతమశ్నుతే" (ఈ. ౧౪) ఇతి శ్రుత్వా కేచిత్ సంశయం కుర్వన్తి । అతః తన్నిరాకరణార్థం (౨౭) సఙ్క్షేపతో విచారణాం కరిష్యామః । తత్ర తావత్ కిం-నిమిత్తః సంశయః ఇతి? ఉచ్యతే -

ఆక్షేపః

విద్యా-శబ్దేన ముఖ్యా పరమాత్మ-విద్యైవ కస్మాన్న గృహ్యతే, అమృతత్వం చ?

సమాధానం

నను ఉక్తాయాః పరమాత్మ-విద్యాయాః ౬.౧ కర్మణశ్చ విరోధాత్ సముచ్చయానుపపత్తిః ।

ఆక్షేపః

సత్యమ్ । విరోధస్తు నావగమ్యతే, విరోధావిరోధయోః శాస్త్ర-ప్రమాణకత్వాత్ । యథా అవిద్యానుష్ఠానం (౨౮) విద్యోపాసనం చ శాస్త్ర-ప్రమాణకమ్, తథా తద్విరోధావిరోధావపి । యథా చ "న హింస్యాత్సర్వా భూతాని" ఇతి శాస్త్రాదవగతం, పునః శాస్త్రేణైవ బాధ్యతే "అధ్వరే పశుం హింస్యాత్" ఇతి, ఏవం విద్యావిద్యయోరపి (౨౯) స్యాత్, విద్యా-కర్మణోశ్చ సముచ్చయః ।

సమాధానం

న । "దూరమేతే విపరీతే విషూచీ అవిద్యా యా చ విద్యా" (క. ౧.౨.౪) ఇతి శ్రుతేః ।

ఆక్షేపః

"విద్యాం చావిద్యాం చ" ఇతి వచనాదవిరోధ ఇతి చేత్ ।

సమాధానం

న । హేతు-స్వరూప-ఫల-విరోధాత్ । విద్యావిద్యావిరోధావిరోధయోర్వికల్పాసమ్భవాత్ (30)

।

ఆక్షేపః

సముచ్చయ-విధానాదవిరోధ ఏవేతి చేత్ ।
సమాధానం
న । సహ-సమ్భవానుపపత్తేః ।
ఆక్షేపః
క్రమేణైకాశ్రయే ౧.౨ స్యాతాం విద్యావిద్యే ఇతి చేత్ ।
సమాధానం
న । విద్యోత్పత్తౌ అవిద్యాయాః హ్యస్తత్వాత్ తదాశ్రయేఽవిద్యానుపపత్తేః । న హి "అగ్నిరుష్ణః ప్రకాశశ్చ" ఇతి విజ్ఞానోత్పత్తౌ యస్మిన్నాశ్రయే తదుత్పన్నమ్, తస్మిన్నేవాశ్రయే "శీతోఽగ్నిరప్రకాశో వా" ఇత్యవిద్యాయా ఉత్పత్తిః । నాపి సంశయః, అజ్ఞానం వా । "యస్మిన్సర్వాణి భూతాని ఆత్మైవాభూద్విజానతః । తత్ర కో మోహః కః శోక ఏకత్వం అనుపశ్యతః" (ఈ ౭) ఇతి శోక-మోహాద్యసమ్భవ-శ్రుతేః । అవిద్యాసమ్భవాత్ తదుపాదానస్య కర్మణోఽప్యనుపపత్తిమవోచామ । "అమృతమశ్నుతే" ఇత్యాపేక్షికమమృతమ్ ।
విద్యా-శబ్దేన పరమాత్మ-విద్యా-గ్రహణే "హిరణ్మయేన" ఇత్యాదినా ద్వార-మార్గాది-యాచనం అనుపపన్నం స్యాత్ । తస్మాద్ ఉపాసనయా సముచ్చయః, న పరమాత్మ-విజ్ఞానేన, ఇతి యథా అస్మాభిః వ్యాఖ్యాత ఏవ మన్త్రాణామర్థ ఇత్యుపరమ్యతే ॥
ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యస్య శ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యస్య
శ్రీమచ్ఛఙ్కరభగవతః కృతౌ ఈశావాస్యోపనిషద్భాష్యం సమ్పూర్ణమ్ ॥

టిప్పణీ

(౧) శుక్లయజుఃసంహితాయాః వాజసనేయిసంహితేత్యపరనామ్న్యాః చత్వారింశదధ్యాయః (౪౦ద్యణ్) ఇయముపనిషత్।) ।
(౨) అధునా మయా వ్యాఖ్యాయతే ఇతి శేషః ।
(3) పాఠభేద - క్వచిన్న ।
(౪) జగతః ఇదం లక్షణమ్ । జగద్ నామ నామ-రూప-కర్మాఖ్యం వికార-జాతమ్ ।
(౫) పాఠభేద - ఆత్మసమ్బన్ధితాభావాదాత్మానమితి వా ।
(౬) to covet (4PP.Set) II Per.Sing.Aorist, లుఙ్ (మా లుఙి 3.3.౧౭౫) , when మా prefix is used with లుఙ్, then లుఙ్ can have the meaning of లిఙ్ and లోట్ .
(౭) పాఠభేద - ధనమితి న క్వచిత్ ।
(౮) అత్ర కుర్వన్నేవ జిజీవిషేదితి న విధిః । జీవనేచ్ఛాయాః రాగప్రాప్తత్వాత్ అపి తు యది జిజీవిషేత్ తదా కుర్వన్నేవ జిజీవిషేదితి ఇచ్ఛామనూద్య కర్మకరణం విధీయతే

। పూర్వమన్త్రస్య తు మా గృధ ఇతి ఇచ్ఛానిషేధాత్ సంన్యాసవిషయత్వమ్ । అస్య తు ఇచ్ఛానువాదాద్ గృహస్థవిషయత్వం చ స్పష్టమేవ । తతో మన్త్రయోః భిన్నవిషయత్వాద్ బ్రహ్మవిద ఏవ కర్మవిధిరితి న యుక్తమ్ । స్తుతయేఽనుమతిర్వా (బ్ర.సూ. ౩.౪.౧౪) ఇతి బ్రహ్మసూత్రే తు యద్యప్యత్ర ప్రకరణసామర్థ్యాత్ విద్వానేవ కుర్వన్ ఇత్యభిసమ్బధ్యతే తథాపి విద్యాస్తుతయే కర్మానుజ్ఞానమేతదిత్యుక్తమ్ । తావతా న జ్ఞానకర్మసముచ్చయః సిద్ధ్యేత్ ।

(౯) పాఠభేద - ఏవమ్ప్రకారే ఇతి వా ।

(౧౦) పాఠభేద - చకారో న క్వచిత్ ।

(౧౧) పాఠభేద - నివృత్తిశ్చ విభావితః ఇతి వా ।

(౧౨) భవన్తి ఇతి శేషః ।

(౧౩) మనసో జవీయః ఇతి చ ఇతి శేషః ।

(౧౪) ఆత్మనః ఆభాసమాత్రమపి దేవానాం నైవ విషయీభవతి ।

(౧౫) పాఠభేద - ఇవ ఇత్యస్మిన్ స్థానే ఇతి, ఇతి వా ।

(౧౬) స్వమాత్మానం తేషాం భూతానామాత్మత్వేన పశ్యతి ఇత్యన్వయః ।

(౧౭) పాఠభేద - సిరా ఇతి వా ।

(౧౮) అనాత్మ-స్వరూపావస్థానం ఇతి వా పాఠః ।

(౧౯) ఉపాసనా ।

(౨౦) పాఠభేద - అఙ్గాఙ్గితయా జామిత్రైవ స్యాదితి వా ।

(౨౧) సముచ్చయ-కారిణ ఏకైక-పురుషార్థ-సమ్బన్ధః ఇతి పాఠాన్తరమ్ ।

(౨౨) అసమ్భూతిం చ వినాశం చ ఇతి ద్రష్టవ్యః ।

(౨౩) ఆదిత్యమణ్డలస్థపురుషమ్ ।

(౨౪) తత్ - ద్వారమ్ ।

(౨౫) తావకమితి వా ।

(౨౬) తస్య భూరితి శిరః భువరితి బాహూ సువరితి ప్రతిష్ఠా (బృ. ౫.౫.౩) । ప్రతిష్ఠేతి పాదౌ ।

(౨౭) తన్నిర్ధారణార్థమితి వా ।

(౨౮) అవిద్యాయాః కర్మణః అనుష్ఠానం విద్యాయాః బ్రహ్మవిద్యాయాః ఉపాసనం చ ।

(౨౯) అవిరోధః స్యాదితి భావః ।

(౩౦) విద్యా, అవిద్యా, విరోధః, అవిరోధః - ఏతే సర్వే సిద్ధవస్తుత్వాత్ న వికల్పార్హాః । ఉదితే జుహోతి ఇత్యత్ర అనుదితే జుహోతీత్యపి సమ్భవతి । కిన్తు సూర్యస్యాస్తిత్వే వికల్పో నాస్తి

।
సామవేదీయాన్తర్గత-తలవకార-శాఖాయాః నవమోఽధ్యాయః ఇయముపనిషత్ ।

Encoded and proofread by svAminI tattvapriyAnanda tattvapriya3108 at gmail.com

Ishavasyopanishat with Shankarabhashya

pdf was typeset on August 28, 2025

Please send corrections to *sanskrit@cheerful.com*